

XLVIII/1-2 ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLVIII/1-2

НОВИ САД, 2005

у успомену. Прави творци искуства, језика и мудрости најчешће остају неупамћени.

А кад се деси ваљана замисао, да не речемо пројекат, и кад се одговорно поради на тој замисли, па се нађу и друге, техничке и финансијске потпоре, те се начини књига, онда и једни и други, па и ми који смо међу њима и уз њих, имамо разлога да се радујемо, јер се једно прошло, преобраћа у духовну основу будућег. Верујем да је тако и са *Општекарпатским дијалектолошким атласом*, чији завршни том дугујемо његовим ауторима, понајвише редактору проф. Петровићу, и данас предајемо свету — на знање, и на поимање.

Надамо се да ће искуство наше науке стечено радом на објављеним атласима омогућити да се најзад, после вишедеценијске припреме, приђе и финалисању послова на **Атласу српског језика**. Тако би и атлас који данас промовишемо, бар за нашу науку, добио свој пуни смисао.

Ниш

Недељко Боџдановић

UDC 821.163.41-5

ОПШТЕКАРПАТСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС*

При крају своје приповетке „Страшная месьть” Гогољ описује чудо које се наводно десило, некад давно, у Кијеву: одједном се оданде пружи поглед на све стране света, чак до Црног Мора и Крима, на другу страну чак до Галиције, а у још већој даљини су засветлуцали, више налик на облаке, сиви и бели врхунци неких високих планина, у којима су стари људи препознали Карпатске горе, са којих се снег никад не топи, на које слећу облаци да тамо преноће. Данас одавде, са ушћа Саве у Дунав и с руба Панонске низије, указују нам се из даљине те исте планине, карпати, овај пут не атмосферским чудом, него преданим трудом уредничког колегијума седмог, завршног тома Општекарпатског дијалектолошког атласа (скраћено ОКДА) који је пред нама.¹

Овај том, у заједничком издању Међународног редакционог колегијума, Института за српски језик Српске академије наука и уметности и Катедре за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду по речима свога рецензента др Драга Ђупића „чини част не само уредничком колегијуму” — одговорном редактору проф. др Драгољубу Петровићу из Новог Сада, покојном академику Божидару Видоеском из Скопља, проф. др Мату Пижурици из Новог Сада и дописном члану АНУРС проф. др Слободану Реметићу из Београда — „већ и српској и југословенској лингвистичкој науци, посебно њеној лингвистичкој гео-

* Реч на промоцији седмог тома *Општекарпатског дијалектолошког атласа*, Београд, Српска академија наука и уметности, 15. марта 2005.

¹ *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград / Нови Сад 2003.

графији и дијалектологији уопште”.² По речима другог рецензента, по којног академика Павла Ивића, посреди је „први велики међународни подухват у области лингвистичке географије који се успешно приводи крају. Радови на Општесловенском лингвистичком атласу (ОЛА), Лингвистичком атласу Европе (ALE) и лингвистичком атласу Медитерана (ALM) још су у току и засад се нису приближили завршетку”.³ Написане пре готово седам година, ове Ивићеве речи стоје и данас. Упркос несрећним дешавањима која су током читаве деценије одлагала појаву ове књиге, у којима је нестала и сама земља којој је било поверено да је изда, Југославија, ОКДА је, колико знам, претекао поменуте лингвогеографске пројекте, који су још увек далеко од краја.

О том значајном и монументалном подухвату чућете више од оних који су у њега били укључени и боље су од мене упућени у његов историјат. Мени допустите неколико оквирних напомена у вези са смислом и ширим значајем овакве публикације.

Карпати су одувек имали извесно мистично значење, и за оне Словене који су их прешли да би се настанили на Балкану, и за оне који су остали са друге стране карпатског масива, у старој постојбини. Месту из Гогоља којим смо то илустровали могли бисмо придружити и успон Павла Исаковича уз обронке Карпата прошаране јесењим бојама на путу у мајчицу Русију: мотив којим се, у другој књизи „Сеоба”, у обратном смеру и на исконскији начин остварује чежња Павловог брата Вука за повратком планинама родне Србије, чији плави обриси лебде, кроз целу прву књигу Сеоба, негде у дну широког панонског обзорја.

Но упоредо са тим мистичним и романтичним Карпатима, сатканим од маште и давних сећања, присутним у свести као далеки међаш наше етничке историје, постоје и стварни карпати, са својом властитом сложеност, а мало познатом, етнокултурном историјом. Реч је о пространом високопланинском подручју, где није било погодности за развој високе културе нити великих државних творевина, које је кроз историју углавном представљало гранични појас међу државама и остајало на рубу цивилизацијских токова. Упркос томе, оно је имало свој богат, интензиван живот, заснован првенствено на феномену номадског сточарења. Номади по правилу остају, како смо већ рекли, изван матице културних струјања, али и изван спутавајућег надзора централних власти: у средњем веку они су, за разлику од зависних земљорадника, имали могућност не само да мењају место боравка, него и да често прелазе међу државне границе и тако повезују веома удаљене географске тачке, а да су при том били под сразмерно мањим притиском етничке и културне асимилације и самим тим у стању да чувају своје особености и традиције.

То, разуме се, не значи никакву међусобну затвореност номадских групација. Напротив, у високопланинским подручјима какви су Карпати, не мање него у великим градским центрима Европе, долазило је у сва

² Д. Ђупић, рецензија ОКДА 7, упућена Институту за српски језик 19. јуна 1998.

³ П. Ивић, рецензија ОКДА 7, упућена Институту за српски језик 17. јуна 1998.

времена до додира, мешања и преслијавања разних jezика и народности и размене културних тековина међу њима. Ти процеси веома су ретко налазили одраза у писаним изворима, управо због маргиналне позиције својих носилаца у односу на административна и привредна средишта и културна жаришта; стари историографски списи и исправе углавном ћуте о њима. Заузврат, много је тога остало утиснуто у врхове, кланце, превоје и падине Карпата, чија имена често имају вредност драгоцених и загонетних сведочанстава, и уткало се у живе говоре њихових становника, пре свега у лексичко благо тих говора. То благо сада је, на методолошки добро осмишљен и систематски доследно спроведен начин, прикупљено међу корице седам томова ОКДА и стављено на располагање не само језикословцима, него и историчарима, етнологима и свима који се из било којег угла интересовања баве прошлошћу источне Европе.

Карпати данас нису, а можда никад нису ни били, затворено етничко и језичко подручје, па је и ОКДА међународни научни подухват, у чијој изради сарађују научне институције из већег броја земаља. Мрежа његових пунктова обухвата насеља у Румунији, Украјини, Молдавији, Мађарској, Пољској, Чешкој, Словачкој. Међутим, он има своје пунктове и далеко од свога ареалног одредишта, на подручјима Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине и Хрватске. Таква екстензија ареала објашњава се специфичношћу самог истраживања, које је фокусирано управо на пастирску лексику, а она је, скупа са номадским сточарима, кроз разна времена путовала између високих планина Балкана и Карпата. Карте ОКДА стога се удвајају тако, што једна, детаљнија, приказује распрострањеност датих црта на подручју самих Карпата, а друга је допуњава подацима са ширег простора који обухвата Балкан и доње Подунавље (са изузетком територије Бугарске). Преко једног пункта на Косову укључен је и албански језик, који је веома важан за ово истраживање, због језичких веза које могу бити и веома древне. На пример, из албанског се тумачи име северног огранка Карпата, *Бескида*. Десница⁴ указује на молдавски апелатив *бескид* „планина, превој, летњи пашњак” који, по њој, одражава албанску множину *bjeshkët* од *bjeshkë* у истим значењима.

Тај и други албански наноси у Карпатима не морају бити старији од средњег века. Председник Редакционог комитета ОКДА, покојни Самуил Бернштајн, карпатске „балканизме” дефинише као „карпатизме који су у језике карпатског појаса продрли у сразмерно позно време посредством балканских досељеника, избеглица, сточара и турске администрације. Чине их (османски) турцизми, славизми, грецизми, албанизми, балкански романизми”.⁵ Међутим, он сам на другом месту признаје да се „становништво карпатско-подунавске области још од бронзаног доба налазило у најтешњој етничкој и језичкој вези са становништвом Бал-

⁴ А. Десницкая, Балканизми в лексике языков карпатского ареала, у: eadem, *Сравнительное языкознание и история языков*, Ленинград 1984, стр. 295—317, особито стр. 311.

⁵ С. Б. Бернштейн, Итоги работы над „Общекарпатским диалектологическим атласом” и задачи VI международной конференции по ОКДА, *Справочно-информационные материалы по ОКДА*, Москва 1978, стр. 7.

канског полуострва”.⁶ (Додали бисмо да те везе сежу још у млађе камено доба, будући да се подручје винчанске културе простирало од скопске котлине на југу до Трансилваније на северу, где јој припада велико неолитско насеље на Моришу Тордош).

Слично као и *Бескиди*, и име самих Карпата најбоље се објашњава из албанског *karpë* „стена” (биле би то, дакле „Стеновите планине, Rocky mountains”), али док је име Бескида посведочено тек од XVI века, за Карпате зна већ Херодот у петом столећу пре Христа. У сваком случају, мислим да албанско-карпатске везе нису ни једнослојне ни једносмерне. Сличних ономастичких загонетака има још доста; једну од њих, око које је проливено много мастила, представља сличност имена превоја *Дукла* на Карпатима — куда је пут водио и нашег Павла Исаковича — са именом античког града *Дукља* у Црној Гори.

ОКДА даје свој прилог овој замршеној проблематици приказујући, на довољно исцрпан и систематичан начин, савремену лексику карпатског ареала и са њим културноисторијски повезаних високопланинских подручја на Балкану. У њему су две врсте карата: једне иду у смеру од речи ка значењу, тј. бележе распрострањеност и семантичку разгранатост једне конкретне лексеме, а друге од значења ка речи, пописујући разне називе за исти појам у наведеним ареалима. Морам одмах признати да је овај, седми том — први који сам ја имао задовољство да прегледам; моја досадашња знања о овом пројекту била су заснована на низу појединачних радова о њему или проистеклих из њега, из пера већ поменутог Самуила Бернштајна, Галине Клепикове, Леонида Гиндина, Владимира Арјола, Агније Деснице, Драгољуба Петровића и других аутора.⁷ Већ летимичан увид, какав сам успео да остварим, учврстио је моје већ раније убеђење у сврсисходност овог подухвата и у огромну корист од њега. Дозволите ми да тај свој суд илуструјем са неколико готово насумице изабраних примера.

Карта која приказује називе за старешину бачије (стр. 44—45) долази у право време да употпуни одредницу *бач* у другој свесци Етимолошког речника српског језика, на којој тренутно радимо у Институту за српски језик, као што ће нам картографски приказ распрострањености лексеме *bot-* и њених разних значења (стр. 56) помоћи приликом решавања низа недовољно јасних и међу собом недовољно разграничених речи.

⁶ С. Б. Бернштейн / Г. П. Клепикова, *Общекарпатский диалектологический атлас. Принципы. Предварительные итоги*, *Славянское языкознание*, Москва 1978, стр. 32.

⁷ Осим горе наведених наслова уп. Г. П. Клепикова, *Карпатская лексика и ее отношение к лексике иных зон славянского мира*, *Славянское и балканское языкознание* [= *СБЯ*], *Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста*, Москва 1977, стр. 3—20; *Общеславянский диалектологический атлас* [= *ОЛА*] 1978, Москва 1980, стр. 102—104; *ОЛА 1981*, М. 1983; *СБЯ. Проблемы языковых контактов*, М. 1983, стр. 216—229; Д. Петрович, *О карпатолингвистическом аспекте сербохорватско-албанских лексических отношений*, *ibid.*, стр. 194—210; В. Е. Орел, *Балканские этимологии 2—4*, *ibid.*, 210—215; Л. А. Гиндин / И. А. Калужская, *О применении проспективного и ретроспективного анализа в исследовании лексики карпато-балканского региона*, *СБЯ. Язык в этнокультурном аспекте*, М. 1984, стр. 25—38; С. Б. Бернштейн / Г. П. Клепикова, *Историко-культурные аспекты лингвогеографического изучения карпато-балканской зоны*, *ibid.*, 38—68 и др.

Део појмова и речи из упитника није могао бити картографисан, већ је само дат преглед материјала. Међу терминима за појам „благо нагнутог пространог пашњака у шумском појасу” (посебна карта начињена је за пашњак изнад шумског појаса) налазимо, и у Карпатима, и на јужнословенском терену, *пољана* — што нам доста казује о старини и изворном значењу ове речи — али и пољско *jaworzyna*, које нам на помало неочекиван начин расветљује име *Јахорине* (стр. 165).

Један попис даје значења изведеница од основе *simbr-* (стр. 170). Реч је о румунском славизму, који се своди на прасл. реч **sębrъ*, одражену, између осталог, у стрп. *себрь* „слободан сељак”, а позајмљену и у друге суседне језике, албански и мађарски. Овде је занимљиво значење „плата у природи пастиру на планинском пашњаку”, које отвара и перспективу једног карпатско-кавказког поређења. У језику Осета, иранског народа на Кавказу, постоји реч *særvæt* „заједнички пашњак једнога села”, коју писац монументалног историјско-етимолошког речника осетског језика, Василиј Иванович Абajeв, изводи из иначе непотврђене староиранске речи *sabra-* прасродне словенској **sębrъ*.

Ова паралела није без интереса за проблем етимологије имена *Срби*,⁸ али овде нас више занима њен ареални аспект. То није једини, а ни најтипичнији случај који преко Карпата и Балкана уводи у наш видокруг Кавказ, и не само Кавказ. Постоје „пастирске” изоглосе које се могу повући и даље, и у другим правцима, преко Алпа на западу све до Пиренеја, друге на исток чак до Памира и Хиндукуша. И пре и после великих освајача, какав је био Александар Македонски, било је анонимних скиталаца, не само појединаца, већ читавих племена и народа, који су својим сељакањима повезали међусобно веома удаљене високопланинске области Европе и Азије. Често су оне пружале последње уточиште и спас од гашења преосталим припадницима потиснутих народа и угрожене језика. У Карпатима то је био случај са источноевропским Романима, у Алпима — са Ретороманима, који би могли бити последњи потомци Етрураца, у Пиренејима — са Баскима, на Хиндукушу — са неколико малих и изолованих језика, какав је, на пример, бурушаски у северозападном Пакистану. Велики пројекат „Атласа европских језика”⁹ обухвата, како му име каже, све високе масиве Европе, укључујући и Кавказ: ту су могућа поређења на широком плану, али је густина пунктова, самим тим и исцрпност података, знатно мања. У том смислу, ОКДА га на драгоцен начин допуњава досад слабо изученим лексичким материјалом,

⁸ Ако је ова етимологија тачна, а карпатска факта нас учвршћују у уверењу да јесте, може се, на основу законитости осетске историјске фонетике, претпоставити прелазни облик речи **særb-* у језику позноантичких и раносредњовековних Сармата и Алана, из којег се осетски развио. Постоји сва вероватноћа да управо тај облик бележи, средином другог века хришћанске ере, географ Клаудије Птоlemeј као име племена *Sérboi* у северном подгорју Кавказа, на простору који су тада настањивала сарматско-аланска племена. Тиме се ближемо једном тумачењу етнонима *Срби* које се, прецизније од разних досадашњих нагађања, уклапа у збир познатих чињеница етничке и језичке историје. В. *Зборник радова Византолошког института XXXVIII*, Београд 1999/2000, стр. 93 — где, дакако, није узета у обзир ова карпатска паралела.

⁹ За овај пројекат в. најскорије *Јужнословенски филолог LX*, Београд 2004, 199—201.

који се даље може поредити са алпским, пиренејским, кавкаским и другим фактима.

То је изазов који стоји пред будућим истраживањима, а данас ми можемо изрећи само речи признања и захвалности живим и мртвим прераоцима који су замислили, носили и на крају заокружили овај монументалан и изузетно користан подухват, и истовремено пожелети тројици од њих који су сада међу нама, колегама Драгољубу Петровићу, Мату Пижурици и Слободану Реметићу даље успехе на сличним пословима, од којих ћемо о једном говорити кроз две недеље, поводом једне сличне публикације, а други, неизмерно важан за нас, *Српски дијалектолошки атлас*, управо је започет при Институту за српски језик САНУ, са озбиљним амбицијама и уз наше велике наде.

Београд

Александар Лома

UDC 821.163.41'367.332

ПРИЛОЗИ ГРАМАТИЦИ СРПскоГ ЈЕЗИКА СИНТАКСА САВРЕМЕНОГ СРПскоГ ЈЕЗИКА: ПРОСТА РЕЧЕНИЦА

Књига под насловом *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, коју су написали Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић, у редакцији акад. Милке Ивић, Београд (Институт за српски језик САНУ. Београдска књига. Матица српска), 2005, 1164 стране — представљена је у Новом Саду у Матици српској 30. новембра 2005. г. у организацији Одбора Одељења за књижевност и језик. Разговор је водио М. Пижурица, секретар Одељења, а учествовала је већина аутора (Б. Тошовић живи и ради у иностранству), као и један од двојице рецензената Милорад Радовановић. Из здравствених разлога у Нови Сад поменутог дана није могла допутовати академик Милка Ивић, у чијој је редакцији ово дело настало (под њеним „надзором и руководством”). Углавном из њене школе, препознатљиве у науци о језику из друге половине тек минулог века под називом Новосадска лингвистичка школа (тачније — из њене мисије у српској лингвистици), настала је и књига о којој је реч. Овим се наравно не крњи улога ауторског тима и пре свега Предрага Пипера, а он је, да цитирамо из *Уводне речи* професорку Милку Ивић, „главни организатор рада на њој, човек који је заслужан и за избор аутора, и за устројавање приложених текстова, као и за њихово међусобно усаглашавање”.

Значај дела за нашу науку и културу и концепција и садржина излагања подстакли су Уредништво Зборника да их објави у једном блоку,